

KÜRT AŞİRETLERİNİN DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'YA YAYILMASI [1]

The Expansion of Kurdish Tribes to the East and Southeastren Anatolia [1]

*Salim CÖHCE**

Öz

İlk defa Türkistan'ın batı kesimlerinde Atlı Göçebe Bozkır Kültürü dediğimiz bir kültürün temsilcisi olarak milattan önce üç bininci yıllarda tarih sahnesinde görünen Türkler, çeşitli kültür aşamalarından geçtikten sonra bilhassa Asya kıtasının orta ve batı kesimlerinde cihanşümül devletler kurmuş bir millettir. Bunun yanında Türk nüfuzu; bugünkü Karadeniz'in kuzeyindeki ovalar, Macaristan, Balkanlar, Anadolu, Azerbaycan, İran, Afganistan ve Çin Seddi önlerinde de tarihin en eski zamanlarından günümüze kadar etkili olmuştur.

Bazı ilim adamları çok eski zamanlarda Türklerin İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş olmalarını mümkün görmektedirler. Ancak, bu görüşe temel olan ve ilk medeni kavim sayılan Sümerlerin menşei meselesi halen çözülebilmemiş değildir. Bu hususta görüş ileri süren ilim adamlarının düşünceleri de henüz yeterli derecede tarihi materyalin desteğinden mahrum bulunmaktadır. Bunun yanında gerek Hakkâri Trişin yaylalarında ele geçen ve tamamen zoomorfik üslupla meydana getirilmiş kaya resimleri, gerekse Kağızman Yazılıkaya'da bulunan yine aynı formda stilize edilmiş figürler ve nihayet Hınıs-Tekman güzergâhı üzerindeki Cundi Mağaralarında bu güne kadar ulaşan verilerle son zamanlarda ülkemizin değişik yörelerinde, bilhassa Ankara'nın bazı ilçelerinde

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Öğretim Üyesi

tespit edilen kaya resimleri büyük oranda Türklere mal edilebilirse de bu hususlarda daha pek çok çalışmanın yapılması gerektiği de bir gerçektir. O sebeple, Anadolu'da Türk nüfuzunu, yani Türk varlığını, son araştırmaların ortaya koyduğu şekilde M.Ö. I. binden itibaren, bir başka deyişle günümüzden üç bin yıl önce başlatmak zorunda kalmaktayız.

M.Ö. VII. yy.da Asur tabletlerinde adı Gok veya Gogu (bugünkü Gök) şeklinde kaydedilen birisinin önderliğinde Kimmerleri takiben Kafkasların güneyine inen Sakalar, bugünkü Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine, Gence civarına yerleşerek burayı anavatan haline getiren ve Türk varlığını Anadolu'ya yayan ilk grup olarak görülmektedir. Bu gelişmeler destani çağda Oğuz'un bölgeyi fethiyle de birebir örtüşmektedir. Nitekim gerek Goklar gerekse Oğuz, Doğu Anadolu, Batı İran ve bugünkü Suriye ile Filistin'i zapt eder ama bölgede uzun ömürlü bir siyasî teşekkül meydana getiremezler. Bu olaydan yaklaşık bin yıl sonra, 359 yılında bir Akhun birliği II. Şapur'un (309-379) Diyarbakır kuşatmasına iştirak eder. Bunların Soğdiana'ya, esas yurtlarına geri döndüklerine dair herhangi bir kayıt bulunmazken yörede, özellikle orta Fırat havzası boyunca iskan edilmiş olabilecekleri yönünde bilgiler mevcuttur. Yine, 395 yılında Kafkaslar üzerinden güneye sarkan Batı Hunlarından bir grup Karasu-Fırat vadisini takiben Malatya üzerinden Urfa ve Antakya'yı vurup hızla Sur ve Kudüs önlerine ulaşarak bölgeyi yağmaladıktan sonra Azerbaycan yoluyla Karadeniz'in kuzeyindeki yurduna dönerken, daha sonraki yıllarda Hazarlara bağlı Bulgarlardan bir kesimi oluşturan Borçalıların Diyarbakır yöresini yurt tuttıkları görülmektedir.

Daha M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasların güneyine geçerek Kür-Aras boylarına yayılan bu grupların Doğu Anadolu bölgesinde etkili olmaya başlaması herhalde Sasanî-Bizans mücadelesinin iyice şiddetlendiği bir dönemde, Herakleios (610-641) zamanında, yani VII. yüzyılın ilk yarısında mümkün olmuştur. Nitekim Fırat boyunca ilerleyen bir Arap ordusu 651'de, Erzincan'da Hazarlar tarafından durdurulacaktır. Bütün bunlara rağmen Türklerin Doğu Anadolu'da etkili bir şekilde yerleşmesi bölgede önce İslâm-Arap, sonra da Selçuklu hâkimiyetinin tesisinden sonra gerçekleşmiştir.

Türkler tarafından fethedilip bir Türk yurdu, yani Türkiye haline getirilinceye kadar Anadolu muhtelif kavimlerce iskân edilmiş ancak

bunlardan hiçbirisi özgün kimliğini koruyup geliştirerek bu coğrafyada devamlı bir hâkimiyet tesis edememiştir. Ona rağmen günümüzde bazı zümreler bin yıldır Türklere yurt olmuş Anadolu'yu ve üzerinde yaşayanları kendi tabirleriyle “bir mozaik” olarak nitelemeye cüret etmektedir. Hâlihazırda, eldeki kaynaklar dikkate alınmadan ileri sürülen bu görüşlerin hiçbir ilmi esasa dayanmadığı, daha doğrusu dayandırılmadığı da bir gerçektir. O sebeple son zamanlarda giderek artan bir ısrarla sürekli vurgulansa da bu türden yorumlara itibar etmek mümkün değildir. Hal böyle iken halen Türkler Anadolu kapılarına dayandığında bu ülkede, özellikle bu günkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğun bir Kürt varlığının bulunduğu, dolayısıyla Türklerin bu bölgelere “gasıp” olarak girdiği yönünde görüşler ileri sürülmektedir. Dolayısıyla bu iddianın ilmi bir çalışma çerçevesinde ele alınıp incelenmesi ve gerçek ne ise onun ortaya konulması zarureti ortaya çıkmıştır. Hali hazırda sunulan bu birinci kısımla bazı gerçeklerin ortaya konulduğu düşünülmektedir ki, makalenin tamamı bitirildiğinde pek çok hususun aydınlanacağı kanaatindeyiz.

Anahtar kelimeler: Türk, Anadolu, Kürt, Fırat, Saka.

Abstract

As a representative of a culture that we call it as the “Culture of Cavalier Nomad Steppe” in the western parts of Turkestan, appearing for the first time in history in the third millennium B.C., Turks, after crossing various culture stages, is a nation that has established various universal states in the middle and western parts of the Asian continent. Moreover; Turkish penetration has been effective since the earliest times of history in a vast territories which contain the plains north of the present Black Sea, Hungary, the Balkans, Anatolia, Azerbaijan, Iran, Afghanistan and the Great Wall of China.

Some scholars believe that it is possible for Turks to pass through Mesopotamia through the Iranian plateau in ancient times. These scholars base their views on the origin of the Sumerians. However, the question of the origin of the Sumerians, which is considered to be the first civilized people, is still not be solved. The ideas of scholars who put forward opinions on this issue are deprived of sufficient historical material support. On the other hand, the cave paintings uncovered in the city of Hakkâri - Triş, which were completely formed in zoomorphic style, as well as the figures, found in Kağızman

- Yazılıkaya, having the same form of style and the historical data obtained from Cundi Caves situated on the Hınıs-Tekman route, and the other cave paintings found in various districts of our country (Turkey), especially in some districts of Ankara, can be mostly attributed to Turks, but to accept this argument as a scientific fact, many studies must be carried out. Therefore, we have to start the reality of the Turkish influence in Anatolia, that is, the Turkish presence, as revealed by the latest researches, from the first century BC., in other words, three thousand years ago.

In the 7th century B.C., under the leadership of someone recorded his name in the Assyrian scriptures as Gok or Gogu (the word is called "Gök" in present Turkish language), Scythians, following the Cimmerians, descending into the south of the Caucasus, is accepted as the first group of people that settled in the northern regions of today's Azerbaijan and Gence region and turned that place into their homeland spreading the Turkish presence to Anatolia. These developments correspond to the Oğuz's conquest of the region in the epic age. Indeed, both Goks and Oğuzs; succeeded in capturing Eastern Anatolia, Western Iran, and today's Syria lands, but they could not create a long-lasting political formation in the region. About a thousand years after this event, in the year of 359, an Akhun batallion participated in the siege commanded by Şapur II to the city of Diyarbakır. While there is no record of their return to the motherland, Sogdiana, there is information, in the region, that they may have settled along the middle Euphrates basin. Again, a group of Western Huns dangling south from the Caucasus in the year of 395 followed the Karasu-Euphrates valley and after striking the city of Urfa and Antakya through Malatya, they quickly reached the front of the Sur and Jerusalem and plundered the region and returned to their home in the north of the Black Sea through Azerbaijan. In the following years, Borças forming a segment of the Bulgars who belonged to the Khazars were seen to hold Diyarbakır as their new homeland.

The influence of these groups, who passed to the south of the Caucasus and spread to the Kur-Aras tribes in the second half of the 3rd century B.C., in Eastern Anatolia was only possible in the first half of the 7th century, during presumably a time when the Sassanid-Byzantine struggle was intensified, possibly in the period of Herakleios (610-641). Indeed, an Arab troop going along the

Euphrates was to be stopped in 651 by the Khazars in Erzincan. Despite all these, an effective settlement of the Turks in Eastern Anatolia took place after the establishment of, firstly the Islamic-Arab and then the Seljuk rule.

Anatolia had been occupied by many tribes until it was conquered and was turned into a Turkish homeland by the Turks, but none of these tribes managed to maintain their original self-identity and to develop a permanent dominance in this geography. So the Anatolia has been serving as a homeland for the Turks for thousands of years. Despite all these facts, some groups still dare to characterize Anatolia and its people, in their own words, as “mosaic”. At present, it is a fact that these views, which are put forward without considering the historical resources at hand, are not based on any scientific basis, or rather they cannot be based. Therefore, it is not possible to respect such interpretations even though it has been emphasized with increasing persistence. And yet, some allegations are being forward about which when the Turks were at the doorstep of Anatolia; in this country, especially in today's Eastern and Southeastern Anatolia, there were being a dense Kurdish population, so the Turks settled the region as “an extorter”. Therefore, it has become necessary to examine this claim within the framework of a scientific study and to reveal what is the true. It is thought that some facts about the issue are presented in this first chapter and it will be seen that everything will have come to light when the whole article is finished.

Keywords: Turk, Anatolia, Kurd, Euphrates, Scythian.

Türkler tarafından fethedilip bir Türk yurdu yani Türkiye haline getirilinceye kadar Anadolu muhtelif kavimlerce iskân edilmiş ancak bunlardan hiçbirisi özgün kimliğini koruyup geliştirerek bu coğrafyada devamlı bir hâkimiyet tesis edememiştir. Ona rağmen günümüzde “mikro” ve “makro” milliyetçilik cereyanlarına kapılan kişi ya da zümreler bin yıldır Türklere yurt olmuş Anadolu'yu ve üzerinde yaşayanları kendi tabirleriyle “bir mozaik” olarak nitelemeye cüret ederken ne yazık ki, bir kısım yönetici ile bazı “aydın sıfatlı” kişiler de bu koroya eşlik etmektedir.

Hâlihazırda, eldeki kaynaklar dikkate alınmadan ileri sürülen bu görüşlerin hiçbir ilmi esasa dayanmadığı, daha doğrusu dayandırılmadığı da bir gerçektir. O sebeple son zamanlarda giderek artan bir ısrarla sürekli vurgulansa da bu türden yorumlara

itibar etmek mümkün değildir. Nitekim XI. yüzyılda Anadolu'yu fethedip bu güne kadar geçen sürede dağına, taşına, bozkırına, yaylasına, ovasına, nehrine damgası ve mührünü vuran Türk milleti, aynı zamanda bu topraklarda muvakkaten ya da kimsenin lütfu ile oturmadığını ve burada azınlık olmadığını bütün dünyaya müteaddit defalar ispat ile ilan etmiştir.¹ Ona rağmen günümüzde Türkler Anadolu kapılarına dayandığında bu ülkede, özellikle bu günkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğun bir Kürt varlığının bulunduğu, dolayısıyla Türklerin bu bölgelere “gasıp” olarak girdiği yönünde görüşler ileri sürülmektedir. TBMM. dâhil pek çok ortamda dile getirilen bu iddialar belirli bir kitle tarafından da “mutlak bir gerçekmiş” gibi sahiplenilmektedir.

Esasta bu görüş Kürdolojinin kurucusu sayılan bir kısım şarkiyatçının Kürtlerin günümüzde olduğu gibi kadimden beri Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşadığı yönündeki iddiasından kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle bu şarkiyatçıların Kürtlerin bir “etnojenesis” haline gelme sürecinin hep aynı alanda, yani bu gün üzerinde yaşadıkları coğrafyada cereyan ettiği yönündeki tutarsız, çelişkilerle dolu, ilmikikten uzak kabulüne dayanmaktadır.² Bunlar Kürt adıyla Kardı, Kırtı, Kart, Gord gibi eskiçağda yaşamış bir kısım toplulukların adları arasındaki ses benzeşmesini esas almaktadır. Ancak böyle bir aynileştirmenin linguistique bakımdan mümkün olmadığı yine aynı şarkiyatçıların büyük bir kısmı tarafından ortaya konulmuştur.³ Bunun yanında Kürtlerin değişik dönemlerde bugünkü yaşadıkları yörelere göç etmek zorunda kaldıkları bilinmektedir ki, Şeref Han Bitlisî de bu hususa işaret etmektedir.⁴ Esasen, Anadolu'da Türk

¹ Y. Kazım Koprıman, “*Abbasiler Döneminde Bizans Suğuru'nda Türklük Faaliyetleri*”, **Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi Araştırmaları V. İlimi Kongresi; Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı (Tebliğler)**, (Ankara 26-27 Mayıs 1995), Ankara 1995, s.12vd.

² Günümüzde siyasetleştirilmiş bulunan bu konuda örnek olmak üzere bkz., Vladimir Minorsky, **Kürtler**, (nşr., Koral Yayınevi), İstanbul 1992, s.7-14; Th.Bois vd., **Kürtler ve Kürdistan**, (nşr., K. Fıratlı), İstanbul 2004, s.11-23; Bazil Nikitin, **Kürtler; Sosyolojik ve Tarihi İnceleme I-II**, (nşr., H. Demirhan vd.), İstanbul 1991, s.56-64; M. S. Lazarev vd., **Kürdistan Tarihi**, (nşr., İ. Kale), İstanbul 2001, s. 9.

³ Bkz., Th. Nöldeke, “*Karduund Kurden*”, **Beitrag zur Alten Geschichte und Geographie: Festschrift F. H. Kiepert**, Berlin 1898, s.73-81; Vladimir Minorsky, “*Les Origines des Kurdes*”, **Actes du XX. e Congrès International des Orientalistes**, Louvain, 1940, s.143-152.; M. Hartmann, “*Bohtan*”, **First Encyclopaedia of Islam (1913-1936) II**, (nşr., E. J. Brill), Leiden 1987, s.739vd.; B. Nikitin, s.22vd.,

⁴ Bkz., Şeref Han, **Şerefname**, (nşr., M. E. Bozarslan), İstanbul 1975, s.21.

fütuhatı başlamadan önce Bizans, bugünkü Türkiye sınırlarının çok ötesinde Gürcistan, Urmiye, Büyük Zap Suyu boyları ile Musul'a gelip dayanmıştı. Suriye⁵ ise büyük ölçüde Bizans hâkimiyeti altındaydı. Yani XI. yüzyılın ilk çeyreğinde hâlihazırdaki sınırlarımızın çok ötesindeki bölgeler Bizans'ın idaresindeydi ve daha çok Arap-Arami asıllı nüfusun ezici çoğunluğa sahip olduğu bu alanda⁶ hâlihazırdaki Cizre, Nusaybin, Silvan ile Diyarbakır kentleri ve yakın çevresinde küçük adacıklar halinde

⁵ Helenistik dönemde Doğu Akdeniz çevresinin bir bölümüne "Syria" (diğer bölümüne ise "Filistin/Palestine") denilmektedir. [Syria kelimesinin Su-ri, Sıryon, Assyrian vs. gibi tabirlerle ilgili hakkında bkz., F. K. Hitti, **History of Syria**, London 1957, s.58; Yine Syria kelimesinin, Subarı/Zubarı ile ilgisine dair bkz., F.K. Hitti, s.74 nu:2; J. Gelb, **Hurrians and Subarians**, Chicago 1944, s.48] Romalılar döneminde bir ara Kudüs ve çevresi "Judea" olarak anılmış ise de M.S.134'den itibaren tekrar "Syria" adı kullanılmaya başlanacaktır. [Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Târîhi (M.Ö.27- M.S.395)**, İstanbul 1985, s.204] 634 yılında gelişen İslâm-Arap yayılmasıyla birlikte "Bilâdü'ş-Şam" veya sadece "Şam" adını alan [Bkz., Ubeydullâh el-Bekrî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik I**, (nşr., A.P.V. Leeuwen-A. Ferre), Tunus 1992, s.460vd.; Yakut el-Hamevî, **Mucemü'l-Büldân III**, (nşr., F.A. Cundî), Beyrut 1990, s.354] bu bölge özellikle batılılar tarafından XIX. yüzyıldan itibaren tekrar Antik çağdaki biçimiyle anılmaya başlanacak [Bkz., W. Heyd, **Yakındağı Ticaret Târîhi**, (nşr., E.Z. Karal), Ankara 1975, s.192; F. Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I**, (nşr., M.A. Kılıçbay), İstanbul 1989, s.379vd, 417vd.] ve Osmanlı Devleti, 1864'te idari teşkilâtını yeniden düzenlerken "Şam Eyaleti"nin bir bölümü üzerinde tesis edilen vilayete de "Suriye" adını verecektir. Bkz., F.K. Hitti, **History of Syria**, s.695; S. Samur, **Suriye Vilâyetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908)**, Ankara 1989, (Basılmamış Doktora Tezi), s.1

⁶ Bu gün Kuzey Suriye-Güney Doğu Anadolu çatığında yer alan İskenderun, Urfa, Mardin, Nusaybin Musul hattında M.Ö. XV. yüzyılda Aramiler ve Fenikeliler ile M.Ö. 1200 yıllarından itibaren etkili olmaya başlayan İbraniler bölgenin bilinen en eski ahalisini teşkil etmekte idi. [Bkz., I. Lissner, **Uygurlik Târîhi**, (nşr., A. Moran), İstanbul 1973, s.71; F.K. Hitti, **History of Syria**, s.163vd, 176vd.; M. Ş. Günaltay, **Yakınşark III: Suriye ve Filistin**, Ankara 1987, s.133-360] Bu ahali, M.Ö. 1000 yıllarından itibaren büyük ölçüde Aramice konuşmuş, hatta yazmış olmasına rağmen hiçbir zaman bütünleşmemiştir. [Bkz., B. İplikçioğlu, **Eskiçağ Târîhinin Ana Hatları**, İstanbul 1994, s.97] Selevkoslar döneminde yaklaşık dört yüz yıl kısmen sükûnetin hüküm sürdüğü bölgede Roma ve Bizans dönemleri oldukça hareketli geçecek [Bkz., F. K. Hitti, **History of Syria**, s.232-318; B. İplikçioğlu, 103; S. Nassi, **Historie de Syrie; Depuis les Temps Anciens Jusqu'a nos yours**, 1924, s.13vd.] bu sırada demografik yapı da tamamen değişecektir. Özellikle II. yüzyıldan itibaren güneyden sızan Bedevî unsurlara V. yüzyılda Gassaniler, VI. yüzyıldan itibaren de göçebe Beni Kilab, Beni Lahm ve Beni Cüzâm gibi daha başka Arap kabileleri katılacaktır. [Bkz., F.K. Hitti, **History of Syria**, s.64; H. Lammens, "Suriye", **İ.A.XI**, s.51] Sonuçta İslâm-Arap fütuhatı başladığında kısmen İbraniler, çoğunlukla da Aramilere dayanan Gassaniler ile güneyden gelen Arap toplulukları bu bölgenin belli başlı ahalisini teşkil etmekteydi. Fütuhatla birlikte bu yapı Arapların lehine iyice değişip pekişecektir. Bkz., N. Çağatay, **İslâm Târîhi**, Ankara 1993, s.337; J. Wellhausen, **İslâm'ın En Eski Târîhine Giriş**, (nşr. F.İşiltan), İstanbul 1960, s.473.

yaşayan gruplar⁷ dışında öyle hatırı sayılır bir Kürt varlığı görünmemektedir.⁸

Günümüzde Musul'dan Ardahan'a, Haymana'dan Afganistan'a kadar uzanan alanda şu veya bu yoğunlukta bir Kürt nüfusu mevcuttur.⁹ Bu hal son üç yüz yıl içerisinde meydana gelmiş bir olgudur. Kürt tarihi araştırmalarında pek çok hususta olduğu gibi bu konu da derinlemesine araştırılmayı ve çok yönlü izahı gerektiren esaslı noktalardan birisidir. Aslında Kürt ve Kürdistan historigrafisinin genel olarak düşük düzeyde oluşu, Kürt tarihinin kavşak noktalarını ve genel mahiyetini aydınlatmada başvurulabilecek yerleşik bazı geleneklerin yokluğu ile araştırma ve kaynak altyapısının yetersizliği belli başlı engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle güvenilir yazılı kaynakların bulunmayışı yanında ele geçen arkeolojik materyal, yani maddi kültür kaynakları da çok azdır. Bunlarda çeşitli ve çoğu kez çelişkili yorumlara yol açacak bir mahiyeti haiz bulunmaktadır. Etnografik, linguistik vb. türden dolaylı kaynaklar ise çok çeşitlilik arz etmekte ve yeteri kadar inandırıcı bir izaha imkân tanımamaktadır. O yüzden konuya dair mevcut materyalin muhtevası ve şu, ya da bu meselenin araştırılmışlık düzeyiyle yetinilmek zorunda kalınmaktadır.¹⁰

⁷ Söz konusu dönemde bu gruplar ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz., Adnan Çevik, **XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi**, İstanbul 2002, s.44-170;Tarihçilerin Kürtlerden Diyarbekir ve Cezire'de hüküm sürmüş ilk hükümdarlar olarak gösterdiği Mervaniler hakkında bkz., Şeref Han, s.31; H. F. Amedroz, "The Merwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D.," **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, (January 1903), s.123-154

⁸ Bu hususta bkz.,GregoryAbu'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi I**, (nşr., Ö.R.Doğrul), Ankara 1987; Urfalı Mateos, **Vekâyinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (nşr., H.D. Andreasyan), Ankara 1987; E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (nşr., F. Işıltan), İstanbul 1970; Halil Berktaş, "Vizörden Bizans; Haritalarla Düşünmek", **Cogito S.17** (Kış 1999), s.68-110.

⁹ Bkz., Thomas Bois, **Connaissance des Kurdes**, Beyrut 1965, s.5vd.

¹⁰ M. S. Lazarev vd., s.14vd.; Arşak Poladyan, **VII-X. Yüzyıllarda Kürtler**, [nşr., M. Demir], Ankara, s.5, 71; Bazil Nikitin'in baştan beri bizim de kullandığımız eserine bir önsöz yazan Louis Massignon, bu gerçeği "Kürt konularıyla uğraşan bir dizi uzman, yarım yüzyıldan beri bu konularda yöntemli bir incelemeye girişmiş olmakla birlikte, Kürdistan'ın ne olduğu henüz iyice bilinmemektedir." şeklinde izah etmektedir.[Bkz., B.Nikitin, s.7] Keza, Kürdolojinin kurucularından olan Minorsky, "Kürtler, Ön Asya'da yaşayan bir kavim. Bunların yaşadıkları yerler pek çok seyyah tarafından gezilmiş. Kürtleri dil, tarih, etnografya vb. bakımdan tetkik eden pek çok eser ortaya konulmuşsa da genel özlü bir araştırma daha yapılmamış bulunduğu gibi aslında elde olan bilginin dağınık ve eksik bir nitelik göstermesi ve araştırmacıların kullandıkları yöntemlerin birbirine uymaması, böylesi bir araştırmayı güçleştirmektedir." derken [Bkz.,V. Minorsky, s.7] eserini Kürtçe yazan Zeki Beg de "Kürt halkıyla veya Kürdistan'la ilgili olarak bu güne kadar

Kürt Aşiretlerinin Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'ya Yayılması [1]

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken önemli hususlardan birisi de çok az sayıda olmasına rağmen sistemli araştırmaların Kürt adıyla örtülen bir tabaka altında pek çok eski kavmin varlığını ortaya çıkarmasıdır.¹¹ Haliyle bu durum bir yandan Kürtlerin anayurdunun tespitini öte yandan da “Kürt tipi” denilebilecek genel bir örnek bulmayı imkânsız hale getirmektedir.¹² Ona rağmen günümüzde genellikle Zağros dağ silsilesinin güney kısımlarını Kürt oluşum sürecinin coğrafi merkezi olarak kabul etme eğilimi ağır basmaktadır.¹³ Kürt etnisitesinin uzun oluşum süreci içerisinde kadim İran dili üzerine oturtulmaya çalışılan ortak bir lisanın da Sasanilerin son dönemlerinde esaslı bir belirleyici olarak ortaya çıktığı yaygın bir kanaattir.¹⁴ Kürtler hakkında ilk bilgileri veren Arap kaynaklarının kayıtları da bu kanaati güçlendirecek niteliktedir.¹⁵

ortaya çıkarılmış tarihi eserler Kürtlerin kökeni ve menşei hakkında kesin bir bilgi vermemektedir.” demektedir. Bkz., Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, (nşr., Süleyman Çevik), İstanbul 2013, s.57.

¹¹ V. Minorsky, s.12; M. S. Lazarev vd., s.20vd., Ömer Özüylmaz, **Gurmanç ve Kürtlerin Kökeni**, İstanbul 2008, s.19-78, 199-238; Muhammed Emin Zeki Beg, s.73; Kürtlerin birbirlerinden farklı heterojen kökenleri olması gerektiği, bu topraklarda yaşayan ve hiçbir iz bırakmadan silinip giden toplulukların tamamının Kürtlerin ataları olabileceği ve muhtemelen bu günkü Kürt halkına *en büyük genetik katkısı* İran’dan göçen “*Medler ve Persler*”in yaptığı hususunda bkz., Martin Von Bruinessen, **Ağa, Şeyh ve Devlet; Kürdistan’ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi**, (nşr., R. Arslan), Ankara, s.153, 160.

¹² Mark Sykes, **The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire**, London 1915, s.321-343, 425vd.; Egon Von Eickstedt, **İlk Çağlardan Günümüze Türkler, Kürtler, İranlılar**, İstanbul 1993, s.45,51,61,68; B. Nikitin, s.48-52; Hal böyle olunca en dikkatli araştırmacıların genelleştirme çabalarını bile sadece özel bir kanaat olarak kabul etmek mecburiyeti doğmaktadır. Örnek olmak üzere bkz., E. Duhousset, **Etudes sur les Populations de la Perse**, Paris 1863, s.12-16; G. Pissou, “*Races des hautes vallées du Tigre et de L’Euphrate*”, **La Revue Scientifique XLIX**, (29 Avril-4 May 1892), s.547-560; Bu arada Kürtlerin başlangıçta sarışın, mavi gözlü, dolikosefal, Cermen asıllı bir kavim olduğu; zamanla bazı bölgelerde Türk, Ermeni ya da İranlılarla karışmalarını müteakip esmer-brakisefal unsurlar haline geldikleri yönündeki görüşler için bkz., Felix von Luschan, **The Early Inhabitanths of Western Asia**, London 1911, s.228vd.; Frederick Millingen, **Wild Life Among the Koords**, London 1870, s.249; Thomas Bois, “*Kürtler ve Yurtları: Kürdistan*”, **Kürtler ve Kürdistan**, (nşr., V. Minorsky vd.), İstanbul 2004, s.36vd.; Kürtlerin Türkmen tipinde olduklarına dair bkz., H. F. B. Lynch, **Armenia Travels and Studies II**, London 1901, s.417-439.

¹³ M. S. Lazarev vd., s.19vd.; Egon Von Eickstedt, s.56-60,71.

¹⁴ Bkz., B. Nikitin, s.32vd.; Bir efsaneye göre Kürtler, Milan ve Zilan diye ikiye ayrılmıştı. Bunlardan birincisi Arabistan’dan, ikincisi de doğudan gelmiştir. Zilanlılar aşağı bir soy kabul edilirdi. Bkz., V. Minorsky, s.14.

¹⁵ Kürtler hakkındaki bilgiler İslam-Arap yayılmasından itibaren artmaktadır. [Bkz., V. Minorsky, s.15] Halbu ki, bu gün Kürdistan denilen bölge en eski çağlardan günümüze en çok yazılı

Bu bağlamda İslam-Arap fütuhâtı öncesinde Yunan, Latin, Ermeni, Süryani ve İran kaynaklarında Kürtlerden bahsedilmediğini, “Kürt” terimi ve onu çağrıştıran bazı kelimelerle bu toplumun kökeni hakkında ileri sürülen bir takım görüşlerin de çelişkilerle dolu olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.¹⁶ Nitekim İngiliz yazar William Aegleton’un Mehabatlı Kadı Muhammed ve arkadaşlarının çalışmalarına işaretlerle “Bunlar, ‘Kürt’ olarak kimliklerini arayıp bulmaya çalışıyorlardı. Ne var ki, tarih kitaplarında karışıklıklardan ve çelişkili sözlerden başka bir şey bulamıyorlardı... Gerilere gittiğimiz takdirde Kürt’ün kimliğini tam inandırıcı biçimde ortaya koymanın güç bir iş olduğunu görürüz... Romantik hayal gücü geniş olan bazı tarihçiler ve Kürt yiğitlik destanlarını anlatan bazı topluluklar, adları ‘Kürt’ kelimesine yakın olan ya da bazı harfleri değiştirilince bu yakınlığı ortaya çıkan ve soyları tükenmiş olan halklar ile bilinmeyen ülkelerdeki beldeler arasında Kürtlerin kökenini araştırıp duruyorlar.” şeklindeki tespiti oldukça anlamlıdır.¹⁷

İslam-Arap ordularının Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya girmeye başladığı¹⁸ sıralarda, yani VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kürtler genellikle Musul’un kuzeyindeki dağlık bölge ile Zağros dağları arasındaki kesimde göze çarpmaktadır.¹⁹ Nitekim Basil Nikitin’in işaret ettiği ve Şerefname’de de belli ölçüde teyit edildiği üzere²⁰Kürtlerin ilk kaynağını burada, güney Tavr ırmağının kollarının meydana getirdiği havzayla Dicle’nin sol kıyılarının dağlık kesimlerinde aramak gerekir.²¹Esasen Kürt etnisitesinin kökenlerinde yer alan en kadim aşiretlerden birisi olan

materyalin üretildiği, ele geçtiği bölgedir. Ona rağmen gerek bu materyal içerisinde, gerekse baştan beri aynı coğrafyada yaşayan Asur, Süryani vb. topluluklara ait kaynaklardan bir tanesinde bile Kürtlerden bahsedilmemektedir. Yine Eski Yunan, Mısır, Anadolu vb. bölgelere ait kaynaklarda da bizatihi bu isimle anılan bir toplum yer almıyor. Bkz., Osman Karatay, “Kürtler”, **Tarih ve Düşünce**, S.65 (Nisan 2006),s.29vd.

¹⁶ Bkz., ArşakPoladyan, s.6vd.,16.

¹⁷ Bkz.,W. Aegleton, **Mehabad Kürt Cumhuriyeti** 1946, (nşr., M. E.Bozarıslan),İstanbul 1976, s.16vd.

¹⁸ Bkz.,Belâzurî, **Fütûhü’l-Büldân**, (nşr. M. Fayda), Ankara 1987, s.156vd.; W.E. Kaegi, **Bizans ve İlk İslâm Fetihleri**, (nşr. M. Özey), İstanbul 2000; T. W. Arnold, **İntişâr-ı İslâm Târîhi**, (nşr., H. Gündüzler), İstanbul 1971, s.69vd.; Bernard Lewis, **Târîhte Araplar**, (nşr., H. D. Yıldız), İstanbul 1979, s.60vd.

¹⁹ Bkz.,İbnü’l-Esir, **el Kamil fi’t-Tarih Tercümesi; İslam Tarihi II**, [nşr.,M.Tulum], İstanbul 1985, s. 480; Bacnavi Kürtlerinin 850 yıllarında Panak/Penik kalesini ele geçirip 300 sene kadar hakim oldukları hususunda bkz., Gregory Abu’l-Farac, **Abû’l-Farac Tarihi I**, (nşr., Ö.R.Doğrul), Ankara 1987, s.381.

²⁰ Bkz.,Şeref Han, s.202.

²¹ B. Nikitin, s.44; M. S. Lazarev vd., s.36.

Bohtan/Bohti grubu İslam-Arap yayılması sürecinde baştan itibaren bu yörede gözükmektedir.²²Araplar tarafından el-Cezire olarak anılacak olan bu bölge²³ önce Pers-Sasani, Doğu Roma-Bizans çekişmesine²⁴ sonra da İslam-Araplar ile Bizans arasında ihtilafli arazi hüviyetinde devamlı çatışmalara sahne olmuş²⁵ ve taraflar arasında sürekli el değiştirerek demografik açıdan unsurları arasında büyük farklılıkların bulunduğu bir yapı kazanmıştı. Dolayısıyla bölgenin, özellikle dağlık kesimlerinin Bohtan Kürtlerinin yaşadığı önemli bir merkez olma vasfını daima koruduğu yönünde bir tespitte bulunulurken²⁶ bu hususun gözden uzak tutulmaması gerekir.

İslam-Arap orduları VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Musul'un kuzeyi ile İran içlerine doğru ilerlerken Yakın ve Orta Doğu'nun diğer pek çok halkı gibi Kürtlerle de temasa geçti. Böylelikle bu toplumun hayatında yeni ve uzun bir dönem başladı. Sonraki üç yüz yıl boyunca bölgede, bu arada Kürtler üzerinde Hilafetin sosyo-ekonomik ve politik karakteriyle İslam-Arap yayılışının sebep olduğu köklü değişiklikler meydana gelecektir. Bu arada Kürtlerin İslam toplumuyla, özellikle Araplarla yaşadığı yoğun ilişki de böyle bir olguyu çeşitli şekillerde besleyecektir. Nitekim Musul, Cibal ve çevresinin fethinden sonra buralara yerleşen pek çok Arap kabilesi²⁷

²² R. Sadık Tevfik, *Kurdish Tribes in the Middle Age*, Hewler/Erbil 2010, s43-106; Şeref Han'a göre tüm Kürt aşiretleri Bohti ve Bacnavi aşiretlerinin reisleri olan Boht ve Bacan/Becen kardeşlerden türemiş, Bohtiler zamanla Cezire'den Dicle'nin yukarı kesimlerine, kuzeybatıya doğru yayılarak Hısın ı Keyfa'ya ulaşmışlardır. [Bkz., Şeref Han, s.201vd.] Becnevilerin Peçenekler olabileceğine dair bkz., Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul 1975, s.93; Mahmut Rişvanoğlu, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, İstanbul 1978, s.61vd.

²³ el-Cezire bölgesi için ayrıca bkz., Ubeydullâh el-Bekrî, s.460vd; R. Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (İstanbul, 23-25 Haziran 1997)*, Ankara 1999, s.33vd..

²⁴ Bu mücadeleler hakkında geniş bilgi için bkz., Salim Cöhce, "İslam Hakimiyeti Dönemine Kadar Ana hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi", *Makalelerle Mardin I; Tarih-Coğrafya*, (nşr., İ. Özcoşar), İstanbul 2007, s.81-90.

²⁵ Bkz., İbnü'l-Esir, *el Kamil fi't-Tarih Tercümesi; İslam Tarihi VIII*, [nşr., M. Tulum], İstanbul 1987, s.193 vd.; M. Canard, *Histoire de la Dynastie des Hamdanides de Jazire et de Syrie I*, Paris 1954, s.441vd.; E. Honigmann, s.145vd.; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (nşr., F. İşıltan), Ankara 1981, s.265; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time Timur*, Cambridge 1905, s.186-191, 197-223vd.;

²⁶ Örnek olmak üzere bkz., R. Sadık Tevfik, s.45vd.; M. S. Lazarev vd., s.35.

²⁷ Arap Kabilelerinin Musul ve Cibal yöresine yerleşmesi İslam'ın zuhurundan çok önce başlamıştı. İslam fütuhâtı döneminde yeni göçlerle bu süreç iyice pekişecektir.

Kürtleri oldukça rahatsız edecektir. Bu arada İslam-Arap unsurların daha fethin ilk yıllarından, yani VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kürt kabilelerini iskân etmeye dönük bir politika takip etmeleri Arapları, Kürt aşiretlerinin yegâne rakipleri haline getirdi. Sonuçta küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine bağlı bir ekonomiyi benimseyen her iki gruba mensup kabileler arasında sıkı ilişkilerin gelişmesi yanında kanlı çatışmaların yaşanması da kaçınılmaz hale geldi.²⁸

Bu gün, bazı araştırmacılar kaynaklarda yer alan ve pek çok toplum için söz konusu edilebilecek olan Arap yayılışına karşı gelişen bazı Kürt direniş hareketlerini özellikle bu topluma has birer olguymuş gibi gösterip Hulvan ve Masebezan örneklerinde²⁹ olduğu gibi iyice abartarak Kürtlerin İslam-Arap ordularına karşı çok şiddetli bir direnç gösterdiğini ama yenilmekten kurtulamadığını,³⁰ dolayısıyla İslam fütuhatının Kürtler açısından sürekli katliam, talan, yakıp-yıkma ve kültürlerinin yok edilmesinden ibaret olduğunu, ayrıca Türk göçlerinin yörenin sosyo-ekonomik yapısını tamamen tahrip ettiği XII-XV. yüzyıllar arasındaki döneme (!) kadar bu toplumun Yezdanilik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi eski dinlerine bağlı kaldıklarını belirtirler.³¹ Bir başka ifadeyle yabancı araştırmacıların çoğunluğu Kürtlerin eski milli inanç sistemleri olarak gösterdikleri Yezidiliğe vurgu yaparken günümüz Kürt yazarları da bu hususu açıkça öneleyen bir tutum içerisindeyler.³² Amaher hangi bir yazılı kaynak olmadığından

Bkz., İbnü'l-Esir, **el Kamil fi't-Tarih Tercümesi; İslam Tarihi II**, [nşr., M. Tulum], İstanbul 1985, s.479vd.; T. W. Arnold, **İntişar-ı İslâm Tarihi**, Ankara 1982, s.60-77; A. Poladyan, s.58.

²⁸ Geniş bilgi için bkz., İbn Havkal, **Kitab ı Mesalik ve'l-Memalik**, (nşr., M. J. de Goeje), Leiden 1873, s.144, 156; A. Poladyan, s.94vd., 105vd.

²⁹ Bu iki şehir ile birlikte Şehrizarun da fethinin savaşla mümkün olduğu hususunda bkz., Belâzurî, s.479; İbnü'l-Esir II, s.476vd.; İbnü'l-Esir, **el Kamil ... III**, İstanbul 1985, s.44, 53vd.; Hulvan'ın fethi sırasında yaşananlar ve direnen Masebezan ahalisinin tamamen Fars olduğu hususunda bkz., İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye; Büyük İslam Tarihi VII**, [nşr., M. Keskin], İstanbul 1994, s.119 ve 121; Hulvan Kürtlerinin 928'de tedip edilmesi hususunda ayrıca bkz., İbnü'l-Esir, **el Kamil ... VIII**, İstanbul 1987, s.436

³⁰ Örnek olmak üzere bkz., A. Poladyan, s.21vd. ; Thomas Bois, s.141vd

³¹ Bkz., Bazil Nikitin, s.364vd.; Mehrdad R. İzady, **Kürtler ; Bir El Kitabı**, [nşr., Cemal Atıla], İstanbul 2010, s.250vd.

³² Örnek olarak bkz., Torî, **Kürtlerin Din Kültürü Tarihi**, İstanbul 1998, s.135-148; İhsan Çölemerikli, **Mezopotamya Uygarlığında Hakkari**, İstanbul 2006, s.82vd.; E. Xemgin, **Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zardüş Öğretisi**, İstanbul 1995, s.229vd.; Cemşid Bender, **Kürt Tarihi ve Uygarlığı**, İstanbul 1991, s.78-108; Bu konudaki yaklaşımların Aryancılık boyutuna da işaretlerle genel manada bir değerlendirmesi için bkz., Mehrdad R. İzady, s.252vd., 312.

Kürtlerin İslam öncesi inançları hakkında bu türden görüş sahiplerini haklı gösterecek kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır.³³

Gerçekte Kürtlerin İslam-Arap yayılması karşısında sergilediği tavır da yeni bir dine girmek için zorlanan topluluklarına dini yaymak için harekete geçmiş pek de adil olmayan muharip güçlere karşı her zaman gösterilebilecekleri türden bir tepki olup sadece Kürtlere özgü bir davranış değildir. Nitekim Kürt ahali Emeviler döneminde önemli sayılabilecek bir takım gelişmelerde etken olmuş³⁴hatta Abbasi iktidarının tesisini önlemek üzere Emevi taraftarlarıyla birlikte hareket etmiştir.³⁵ O arada Emevilerin son zamanlarında gelişen Arap karşıtı hareketler ile Harici akımların bazı Kürt aşiretlerini etkilediği de bir gerçektir. Özellikle bu aşiretler arasında yayılan Hürremilik yüzünden Abbasiler tarafından şiddetle cezalandırılan bazı Kürt toplulukları yaşadıkları bölgelerden göç etmek zorunda kalacaktır.³⁶Ancak Kürt aşiretlerinin özellikle VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Musul ve Cibal yöresindeki aşiretlerin gerçekleştirdiği yer değiştirmelerin her şeyden önce hayvancılıkla ilgili olduğunu kaynaklar ortaya koymaktadır ki, bu husus hayvancılıkla uğraşan diğer topluluklar için de geçerlidir.³⁷

³³ Kürtler arasında yaşayan bazı dini törenler ile kalıntılara dayanarak bu toplumun İslam'ı kabulünden önce diğer İran halkları gibi "Yezidi" olduğunu iddia etmek ilmi bir yaklaşım sayılamaz. Daha da önemlisi bazıları inanç birliğini Kürtlerin İranlılardan geldiğinin delili olarak göstermektedir ki, meseleyi bütün yönleriyle inceleyebilecek ilmi temele sahip olunmadığı gibi inanç birliği de kesinlikle etnik köken tespitine esas alınamaz. Bkz., A. Poladyan, s.71.

³⁴ Bkz., A. Poladyan, s.30;

³⁵ Bu konuda bkz., V. Minorsky, "Tarih", Kürtler ve Kürdistan, s.51-64; M. S. Lazarev vd., s.36-46; Aslında, Emeviler ile Kürt kabileleri arasındaki ilişkilerin gelişmesi Emevi hanedanına mensup bir kısım alim, zahit vb. unsurların sığındıkları Kürtler arasında, X-XI. yüzyıllarda aktif bir dini-politik faaliyet sürdürmeye başlamalarından sonra mümkün olacaktır. Bkz.,A. Poladyan, s.62.

³⁶ Bu olaylar, özellikle de Hürremilik yüzünden 833'de Kürtlerin de aralarında bulunduğu bir kısım ahalinin Bizans'a sığınmak zorunda kaldığına dair bkz., A. Poladyan, s.43vd.; Keza daha önce irtidat edip Bizans hakimiyetine giren İbnü'd-Dahhak adıyla meşhur Kürt Reisi'nin el-Caferî kalesinde, 928'de maiyetindekilerle birlikte imha edildiği hususunda bkz., İbnü'l-Esir VIII,s.149vd., 489.

³⁷ Örnek olmak üzere Selçukluların kuruluş safhasında en çok kullandığı gerekçelerden birisi olan "nüfus kesafeti, hayvanlarının çokluğu ve otlakların yetersizliği" ne dair bkz., er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürûr I*, (nşr., A. Ateş), Ankara 1999, s.91;Reşîdü'd-DînFazlullah, *Camî'ü't-Tevarih; Selçuklu Devleti* (nşr., E. Göksu vd.), İstanbul 2010, s.79vd.; Gregory Abu'l-Farac I, s.302vd.

Uzun Arap hükümranlığının Kürt aşiretlerinin hayatında belirgin bir takım etkiler yaptığı bilinmektedir. Bu dönemde her şeyden önce feodal boyunduruk ile farklı ekonomik sebeplerden dolayı Kürt kabilelerinin yerleşim coğrafyası oldukça değişmiştir. Nitekim Musul, Cibal ve Azerbaycan bölgelerinde başlayan göç ve yerleşme olgusu IX ve X. yüzyıllarda büyük boyutlara ulaşacaktır. Bu husus IX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak kısmen Halifelğin politik gücünün zayıflaması, bağımsız ya da yarı bağımlı feodal hanedanların kurulması ve İran halklarında gittikçe yükselen Arap düşmanlığıyla da beslenecektir. Kürtlerin bu elverişli siyasi ortamdan yararlanarak Abbasi halifelğine karşı mücadeleye girmesi anlaşılabilir bir gelişmedir. Zira Abbasiler daha VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kürt kabilelerini halifelğin çeşitli yörelerine yerleştirirken İslam'ı yeni benimsemiş Kürt kabile aristokrasisi de bu iskânları kendi politik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda kullanmasını bilmiştir. Bunun sonucunda da X. yüzyılın ikinci yarısına doğru çeşitli bölgelerde bir takım feodal Kürt emirlikleri ortaya çıkacak ve çeşitli gruplar üzerinde hâkimiyet tesis edecektir.³⁸

X. yüzyılın sonlarına doğru dönemin belli başlı Kürt aşiretleri büyük ölçüde yer değiştirmiş bulunuyordu.³⁹ Ancak aynı yızyılda sosyo-politik yapısını yeniden düzenleyerek güçlenen ve Abbasilerin zayıflamasından yararlanmak isteyen Bizans, XI. yüzyılın ilk çeyreğinde sınırlarını bir yandan Gürcistan'ı içine alacak şekilde Kafkasya'ya ulaştırırken öte yandan Urmiye, Büyük Zap suyu kıyıları ve Nusaybin'e kadar genişletmişti. O arada Doğu Anadolu'da Bizans hâkimiyetine giren alanda sınır bölgeleri hariç⁴⁰ Kürt ahalinin görülmeyişini bazı günümüz yazarları

³⁸ A, Poladyan, s.5, 57, 68, 74, 91, 94; Bu emirliklerin bir kısmında sadece hanedan Kürt idi. Halkın tamamına yakını Arap, Ermeni, Süryani, Asuri vb. halkların teşkil ettiği Mervanoğulları (990-1085) bunun tipik bir örneğidir. Bir kısmında ise Kürtler sadece bir azınlıktı. Bkz., M. S. Lazarev vd., s.21.

³⁹ Bkz., Guy Le Strange, s.88, 266 ve 317; Arşak Poladyan, s.5; Bu husus Ermeni efsanelerine Kürtlerin, X. yy. da Hazar ötesinden gelen ve Türk diye adlandırılan İskitlerin Pers ve Med ülkesini ele geçirdikten sonra inanç, din ve dil yönünden onlara benzeyerek Ermenistan'da Karduklar ile Moskların yaşadığı bölgelere akınlar yapıp buralarda yerlilerle karışıp, kaynaşmalarıyla ortaya çıktıkları şeklinde yansımıştır. Bkz., B. Nikitin, s.48.

⁴⁰ Bkz., nu.8 ; Ayrıca bkz., Nikephoros Bryennios, **Tarihin Özü; Anadolu'da ve Rumeli'de 1070-79 Döneminin Tarihi**, (nşr., Bilge Umar), İstanbul 2008; Ionnas Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, (nşr., B. Umar), İstanbul 2008; MikhaelAttalates, **Tarih**, (nşr., B.Umar), İstanbul 2008; Georgios Akropolites, **Vekayinâme**, (nşr.,B. Umar), İstanbul 2008; Ioannes Kurkuas'ın 943 yılında gerçekleştirdiği sefer sonucunda bu günkü Silvan, Diyarbakır, Urfa, Dara ve Nusaybin'i ele geçirmesi üzerine sınırda yer alan pek çok Arap kabilesi içlerinde Kürt aşiretleri de olduğu halde

bölgenin Hıristiyan olmayan ve çoğunlukla da antik dönemden kalma (!) Kürt nüfusunun Bizanslılar tarafından tamamen imha edilip sürülmesiyle açıklamaya çalışmaktadırlar.⁴¹ Ama bu bilginin kaynağı gösterilemediği gibi Bizans'ın bu tür bir uygulamayı aynı topraklara hâkim olduğu daha önceki dönemlerde, özellikle kristolojik mücadelenin en üst düzeye çıktığı VI. yüzyılda niye yapmadığı sorusu da cevapsız kalmaktadır. Buna ek olarak Bizans'ın gerek bahse konu dönemde, gerekse daha önceki yüzyıllarda Hristiyanlığı kabul etmemiş pek çok Türk, German/Frank, Slav vb. unsuru bölgeye yerleştirdiği bilinmektedir.⁴²

X. yüzyıla kadar Kürtler genellikle bugünkü İran coğrafyasında yoğunlaşmış gözükmekte ve Hemedan, Dinever, Arran, Urmiye, Isfahan hududu, Fars, Kirman, Huzistan, Cibal, Şehrizar, Musul'un kuzey kesimi, Cezire ile kısmen Bilâdü's-Şam sınırında aşiretler halinde yaşamaktaydı.⁴³ Bu aşiretler büyük ölçüde konargöçer hayat tarzını

yerleşmek üzere Bizans arazisine geçti. [Bkz.,Georg Ostrogorky, **Bizans Devleti Tarihi**, (nşr., F. İşıltan), Ankara 1981, s.259] Bundan önce de Diyar ı Rabia'yı yurt edinen ve halkının bir kısmını Kürtlerin oluşturduğu Arap kabilesi Taglib, Hristiyanlığı seçerek Bizanslılarla birlikte İslam-Arap ordularına karşı savaşmıştı. Bkz., A. Poladyan, s.58vd.; Casim Avcı, **İslam Bizans İlişkileri**, İstanbul 2003, s.24, 106.

⁴¹ Örnek olmak üzere bkz., Mehrdad R. İzady, s.201.

⁴² Bkz., Georgii Acropolitae, **Annales**, (nşr., İ.Bekkerus), Bonn 1836, s.145, 162vd., 170; **Georgii Acropolitae Opera I; Continens Historiam, Breviarium Historiae, Theodori Scutariotae Additamenta**, (nşr., Augustus Heisenberg),Leibzig 1903, s.65vd.; M. V. Levchenko, **Bizans**, (nşr., E. Berktaş), İstanbul 1979, s.158vd.; P. Charanis, *"The Slavic Element in Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century"*, **Byzantion XVIII**, (1946-1948), s.77vd; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1980, s.231vd.

⁴³ Kabile, teşkilat ve il bölümünde ilk ve en küçük cemaat anlamına gelen Arapça bir kavram olan aşiret Türkçe'de göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan oymak yahut boy anlamında kullanılmaktadır. Aşiret ve kabile gibi ülkemizin belirli yörelerinde yerleşim, idari ve siyasi kimlikleri bulunan birimler (zümreler) henüz hepimizin ittifak edebileceği bir tarzda açıklanmadığı [Bkz.,**Cevdet Türkay, Oymak, Aşiret ve Cemaatlar, İstanbul 1979, s.18**] gibi bu kavramların özellikle de aşiretin sosyolojik bakımdan net ve herkes tarafından paylaşılabilen bir tanımı bulunmamaktadır. [Ahmet Çetintaş, **Aşiretlerin Sosyal Yapısı Üzerine Sosyal Bir İnceleme**, Isparta 2002, s44 (Basılmamış Yüksek Lisans tezi) Ziya Gökalp aşiretlere *"kavmi zümreler"* adını vermekte ve bu yapıyı ister gerçek, ister hayali bir akrabalığa dayanmış olsun bir taraftan aileye, diğer taraftan siyasi bir heyete benzetmektedir. [Geniş bilgi için bkz., Ziya Gökalp, **Kürt Aşireti Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, (nşr., Ş. Beysanoğlu), İstanbul 1992, s.18-21] Bruinessen'e göre; Kürt aşireti gerçek ve zahiri soy ve akrabalığa dayalı sosyo-politik ve genel olarak teritoryal bir birimdir. Kendisine özgü bir iç yapıyla her biri daha küçük birimlere bölünmüş olarak birkaç alt gruba ayrılmıştır. Günümüz Kürt aşiretleri özerk içtimai birimler olmayıp onları çevreleyen devletlerin çeşitli yollarla yarattıkları birimlerdir. Onun için sülaleyle olan günlük politik bağlantılar, gerçek akrabalık bağlarından daha önemli hale gelmiş, haliyle grupla sülale arasında antropologların yaptığı şekilde bir ayrıma gitmek zorlaşmıştır.[Bkz.,Martin Von Bruinessen,s.25, 72; Kürt sosyo-politik yapısının temeli

benimsemiş olmakla birlikte Kürtlerin azımsanamayacak bir kesimi de yerleşik hayata geçmiş bulunuyordu. Kürt kabilelerinin yerleşim yerleriyle listelerini veren ilk kaynak Mesudi'dir. Onun verdiği aşiret/kabile isimleri X. yüzyıl Kürt yerleşimi hakkında belirli bir fikir verebilecek düzeydedir.

Mesudi'ye göre Fars, Kirman, Sicistan/Sistan, Horasan, Cibal, Nihavend, Dinever, Hemadan, Şehrizor, Darabad, Samafan, Azerbeycan, Derbent, Cezire, Biladü's-Şam ve Arap-Bizans sınır bölgesi, yani Sugur-Avasım hattında Bazincan, Şahican, Şazincan/Şadancan, Naşavira, Buzikan, Luriya, Curkan, Cavaniya, Barisan/Barsyan, Celaliya, Mıstikan, Macurdan, Ceberki/Cabarkiya, Curgan, Kikan ve Hızbaniye aşiretleri yaşamaktadır. Mesudi bu kabilelerin kesin yerleşim yerlerini belirtmemiştir.⁴⁴ Yalnız bu kabilelerden bazılarının yaşadığı bölgelerle bu listeye eklenebileceklerin isimlerini de "Mürücü'z-Zeheb" adlı eserinde zikreder. Nitekim yukarıda adı geçen kabilelerden Şahican aşiretinin Hemedan ve Dinever, Macuran aşiretinin ise bu iki bölgenin arasında yer alan Cibal'e bağlı Kenkur/Kangavar yöresinde bulunduğuyla işaretlerle Hızbani/Hezbanilerin Azerbaycan'ı yurt tuttuklarından bahseder. Şazincan/Şadancan, Şurah, Lazba, Mezdankan, Madancan, Barisyan, Hali, Celali, Ceberki, Cuvani ve Mıstikan aşiretleri ise Cibal'de, dağlık bölgede yaşamaktadır. Dünbeli/Dımilli Biladü's-Şam'ın kuzey kesiminde, Vakubiye ile Curgan kabileleri ise Musul ile Cudi dağı arasında yer almaktadır.⁴⁵

Dönemin kaynaklarından, yani yine X. yüzyıl tarih-coğrafya kitabı yazarlardan gerek Istahri, gerekse İbn Havkal ile bunlardan iktibas yapan diğer müverrihler meskûn Kürt aşiretlerinin yaşadığı bölgeleri Rumum/Zumum, buranın merkez şehrini de Rum/Ram/Zum olarak

olarak görünen aşiret için ayrıca bkz., M. S. Lazarev vd., s.16,53vd.] Kürtlerle ilgili rivayetlerde dikkati çeken diğer nokta ise bu toplumun tarihi boyunca kabile ve aşiretler şeklinde örgütlenmiş ve yaşamış olmasıdır. Kabile şefleri ne gerçek anlamda devlet otoritesi kurabilmiş ne de siyasi organizasyon tesis edebilmiştir. Kurulmuş olan Kürt hanedanları ise uzun ömürlü olamamış ve Kürtler sürekli olarak kendi aralarında aşiret kavgalarına şahit olmuştur. Aşiret hiyerarşisinde gücü ele geçiren şefin kendi içinde birliği sağladığı anda bölgenin egemen devletiyle çatışmaya girmesi yüzünden Kürt aşiretleri diğer devletler için ya asker kaynağı, ya da potansiyel tehlike olarak algılanmıştır. Bu siyasal parçalanmışlık Kürtleri âdeta muhalif olmaya sevk etmiş ve çoğu zaman onlar isyancılarla birlikte hareket etmek zorunda kalmıştır. Bkz.,B. Nikitin, s.214-280

⁴⁴ Bkz.,Maçoudi, [al-Masudi], **Le Livre de L'Avertissement de la Revision, (Kitab at-Tanbihva'l-Ischraf)** [nşr., B. Carra da Vaux], Paris 1897, s.128.

⁴⁵ Bkz., El-Mes'udi, **Mürücü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevâhir III**, (nşr., S. M.Elhâm), Beyrut 1997, s.130; A. Poladyan, s.91vd.

adlandırmaktadır. Fars'da belli başlı beş rumumdan Isfahan ve çevresiyle Şehriyar Ramında Bazencan aşireti yaşamaktaydı. Isfahan ile Huzistan sınırına bitişik olup Istahr ile Sabur arasında Celoya ya da Rumeycan, Sabur yöresinde Divan/Zivan, Fars ile Şiraz arasında Lavalican/Kavalican ve Kirman'da Kariyan Ramları ve aynı adla anılan aşiretler yer almaktaydı.⁴⁶ Bu alanda; Kirmani, Ramani, Mudsir/Medser, Muhammed b. Beşr, Bakhili, Bendadmehri, Muhammed b. İshak, Sebahi, İsakhi, Ezerkani/Erazkani, Şehregi, Tahmadheni, Zebadi/Zibadi, Şehrevi, Bendadeği, Husrevi, Zenci, Sefari, Şehriyari, Mehraki, Mübareki, İştamehri, Şahmeni/Şahuni, Ferati/Garati, Selmuni/Sühmuni, Sayri, Azaddahti, Berazdahti, Muttalibi/Muttabi, Memaliye, Şahkakeni, Geçti ve Celili aşiretleri yaşamaktaydı.⁴⁷ Burada otuz üç tanesinin ismi verilmiş olup Istahri'ye göre tamamı yüz aşiret civarındadır. Yine onun kayıtlarına göre beş yüz bin çadır ahalisinden müteşekkil bu aşiretlerden her biri yüz ile bin atlı arasında muharip çıkarabilmekteydi. Türk ve Arap kabilelerinin yolundan giden çok güçlü, varlık sahibi dolayısıyla zengin olan bu aşiretleri itaat altına almak oldukça zordu. Az deve ve koyuna sahip olan yerleşik aşiretlerin Arab olduğu söylenmekteydi.⁴⁸ İbn Havkal, Geçti aşireti dışında Istahri'nin bu kayıtlarını aynen iktibas etmektedir.⁴⁹ Makrizi,⁵⁰ İbn Fadl Şahabed-Din el-Ömeri,⁵¹ ez-Zübeydi,⁵² Kalkaşandi ve Şeref Han gibi muahhar dönem kaynakları da Kürt aşiretlerinden bahseder.

Musul'un, Cebel'in ve diğer eyaletlerin Araplar tarafından fethinden hemen sonra başlayan Kürt göçleriyle oluşan ve ileride verildiği üzere Şeref Han'ın belirlediği o dönemde Kürtlerin yaşadığı alanın etnik yapısı başlangıçta çok farklı bir görüntüye sahipti. Ancak İslam Arap yayılmasından itibaren Şeref Han'a kadar geçen dokuz yüzyıl zarfında meydana gelen siyasî olayların yarattığı güçlü göç dalgaları çeşitli

⁴⁶ Bkz., Ebu İshak el-Farisi el Istakhri, *Kitâb u Mesalik ve'l-Memalik*, (nşr., M. J. D. Goeje), Leiden 1927, s.98, 113vd.; İbn Havkal, s.185; XII. yüzyılın başlarında İbnü'l-Belhi, aynı zamanda bu beş rama adını veren aşiretlerin yani Celoyan, Divan, Lavalican, Karyan ve Bazencan aşiretlerinin Sasani ordularını teşkil eden belli başlı askeri kesimi oluşturduğuna işaretle İslam-Arap fütuhâtı sırasında direnen bu grupların kılıçtan geçirildiğini kaydeder. Bkz., İbnü'l-Belhi, *Fârsnâme*, (nşr., G. L. Strange-R. A. Nicholson), London 1921, s.168

⁴⁷ Istakhri, s.113vd.

⁴⁸ Istakhri, s.115.

⁴⁹ İbnHavkal, s.186.

⁵⁰ Bkz., el-Makrizî, *Kitabü'l-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri'l Hitat ve'l-Âsâr II*, Kahire 1853, s.232vd

⁵¹ Bkz., el-Ömeri, *Mesalikü'l-Ebsar fi Memalikü'l-EmsarXXIII*, Beyrut 1971,s.179vd., 280vd.;el-ÖmeriXXVI, Beyrut 1971,s.178, 310,340,

⁵² Bkz., ez-Zübeydi [Zebidî], *Tacü'l-'Arus min Cevâhirü'l-Kamus II*, Kahire 1890, s.484vd.

bölgelerde etnik yapı değişikliklerini de beraberinde getirdi. Nitekim Musul ve çevresinin fethinden sonra Kürt aşiretlerinin iki nehrin menbaı kısımları [rabia, mudar, bekr üzerinden] ile Azerbaycan'a zoraki ve icbari göçleri başladı.⁵³ Esasen bu göçlerin her zaman zoraki olduğu da söylenemez. Barzan, Dasni aşiretleri örneğinde olduğu gibi daha iyi bir hayat kurmak, daha elverişli olan topraklar edinmek arzusu veya tabii sebepler de bu neviden göçlere yol açmıştır. Ancak, göç süreçlerinin temelinde çoğunlukla ekonomik sebeplerle bölgede neredeyse süreklilik arz eden siyasî değişiklikler yer almıştır.

Bu dönemde Musul vadisinin kuzeyi ve güneydoğusunda Behdinanlılar yerleşmiş ve XIII. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar İmadiye merkez olmak üzere bir emirlik tesis etmişlerdir.⁵⁴ Musul bölgesi, İslam-Arap hâkimiyeti döneminin ta başlangıcından beri daima Kürt direnişinin kalesi ve merkez karşıtı çeşitli siyasal güçlerin ve hareketlerin çekim yeri olmuştur.⁵⁵ Musul'un doğusunda Soran Kürtleri yaşıyordu ve Erbil de Soran Emirliğinin merkezi olmuştur. Kuzeydeki dağlık ve ulaşımı güç bölge Kürtler açısından önemli olup Hakkar aşiretinin hayat alanını teşkil etmekteydi.⁵⁶ Bu arada Şerefhan'ın verdiği bilgilere göre Güney Azerbaycan'da Somay ve Uşnu'yu (Oşnuye), Urmiye arasındaki yöreye Şehrizar ve Dinewer yöresinden göç eden Biradost aşireti yerleşmişti.⁵⁷ IX-X. yüzyıllarda, Erbil civarındaki birkaç kale ile birlikte bu bölge Hezbani aşiretlerinin Musul ve çevresi dışında etkin

⁵³ M. S. Lazarev vd., s.38; G. Le Strange. The Lands of the Eastern Caliphate ...s. 88, 266, 317, 352; A. Poladyan, s.94vd.

⁵⁴ Bu aşiret hakkında geniş bilgi için bkz., R. F. Jardine, **Bahdinan Kurmanji**, Bağdat 1922.

⁵⁵ Örnek olmak üzere 905 yılında Hızbaniye Kürtlerinin başlatıp, diğerlerinin de karışmasıyla büyüyen bir takım gelişmeler için bkz., İbnü'l-Esir, **el Kamil fi't-Tarih Tercümesi; İslam Tarihi VII**, [nşr., M. Tulum], İstanbul 1986, s.449vd.; 921 ve 926 da Musul'da çıkan isyanların bastırılması hususunda bkz., İbnü'l-Esir VIII,s.110, 137; M. S. Lazarev vd., s.37.

⁵⁶ el-Ömeri XXVI, s.178; Hakkar emirlerinin Abbasilerden indiği hususunda bkz., Şeref Han,s.122; Hakkar emirliğinin nüfusunun büyük bir bölümünün Asurilerden oluştuğu hususunda bkz., Martin Von Bruinessen, s.179vd.; Hakkar ve çevresi 980 yılında Büveyhilerden Adudu'd-Devle (949-983) tarafından istila edilerek burada sıkışmış bulunan Kürt ahali emanla teslim alınmış ve Musul'a sevk edilmiştir. Ancak orada verilen eman unutulmuş ve tehcir edilen ahali yaklaşık beş fersahlık yolun iki tarafına kurulan darağaçlarında can vermiştir. Bkz.,İbnü'l-Esir VIII,s.613; 1040'da Hakkar'ıye giren Türkmenler için bkz., İbnü'l-Esir, **el Kamil ... IX**, İstanbul 1987, s.297.

⁵⁷ Şeref Han, s.368-372; Bu grupların özellikle X. yüzyılda bölgede oynadığı siyasî rol için bkz., İbnü'l-Esir VIII,s.432, 492;Türkmenlerin 1039'da Urmiye civarında yaptığı tahribat hususunda bkz., İbnü'l-Esir IX, s.296

olduğu en önemli alandı.⁵⁸

KAYNAKLAR

- ACROPOLITAE, Georgii, **Annales**, (nşr., İ.Bekkerus), Bonn 1836.
- ACROPOPITAE, Georgii, **Georgii Acropolitae Opera I; Continens Historiam, Breviarium Historiae, Theodori Scutariotae Additamenta**, (nşr., Augustus Heisenberg), Leibzig 1903.
- AEGLETON, W., **Mehabad Kürt Cumhuriyeti** 1946, (nşr., M. E.Bozarslan),İstanbul 1976.
- AKROPOLITES, Georgios, **Vekayinâme**, (nşr., B. Umar), İstanbul 2008.
- AKŞİT, Oktay, **Roma İmparatorluk Târihi (M.Ö.27- M.S.395)**, İstanbul 1985.
- AMEDROZ, F., "The Merwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Elevent Centuries A.D.,"**Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, (January 1903), s.123-154.
- ARNOLD, T. W., **İntişâr-ı İslâm Târihi**, (nşr., H. Gündüzler), İstanbul 1971.
- ATTALİATES, Mikhael, **Tarih**, (nşr., B.Umar), İstanbul 2008.
- AVCI, Casim, **İslam Bizans İlişkileri**, İstanbul 2003.
- Belâzuri, **Fütûhü'l-Büldân**, (nşr. M. Fayda), Ankara 1987.
- BENDER, Cemşid, **Kürt Tarihi ve Uygarlığı**, İstanbul 1991.
- BERKTAY, H. Halil, "Vizörden Bizans; Haritalarla Düşünmek",**Cogito S.17** (Kış 1999), s.68-110.
- BOIS, Thomas, **Connaissance des Kurdes**, Beyrut 1965, s.5vd.
- BOIS, Th. vd., **Kürtler ve Kürdistan**, (nşr., K. Fıratlı), İstanbul 2004.
- BOIS, Thomas, "Kürtler ve Yurtları: Kürdistan", **Kürtler ve Kürdistan**, (nşr., V.Minorsky vd, İstanbul 2004.
- BRAUDEL, F., **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I**, (nşr., M. A. Kılıçbay), İstanbul 1989.
- BRUINESSEN, Martin Von, **Ağa, Şeyh ve Devlet; Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi**, (nşr., R. Arslan), Ankara.
- BRYENNİOS, Nikephoros, **Tarihin Özü; Anadolu'da ve Rumeli'de 1070-79 Döneminin Tarihi**, (nşr., B. Umar), İstanbul 2008.
- CANARD, M., **Histoire de la Dynastiedes Hamdanides de Jazire et de Syrie I**, Paris 1954,
- CHARANİS, P., "The Slavic Element in Byzantine Asia Minorinthe Thirteenth Century", **Byzantion XVIII**, (1946-1948), s.69-83.
- CÖHCE, Salim, "İslam Hakimiyeti Dönemine Kadar Anahatlarıyla Nusaybin ve Çevresi", **Makalelerle Mardin I; Tarih-Coğrafya**, (nşr., İ. Özcoşar),İstanbul 2007, s.81-90.
- ÇAĞATAY, N., **İslâm Târihi**, Ankara 1993J. Gelb, **Hurrians and Subarians**, Chicago 1944.
- ÇETİNTAŞ, Ahmet, **Aşiretlerin Sosyal Yapısı Üzerine Sosyal Bir İnceleme**, Isparta 2002, [Basılmamış Yüksek Lisans tezi]
- ÇEVİK, Adnan, **XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi**, İstanbul 2002.
- ÇÖLEMERİKLİ, İhsan, **Mezopotamya Uygarlığında Hakkari**, İstanbul 2006.
- DUHOUSSET, E., **Etudes sur les Populations de la Perse**, Paris 1863.
- Ebu İshak el-Farisi el Istakhri, **Kitâbu Mesalik ve'l-Memalik**, (nşr., M. J. D. Goeje), Leiden 1927.

⁵⁸ Bkz.,İbnü'l-Esir VIII, s.317;İbnHavkal, s.237-240.

- EICKSTEDT, Egon Von, **İlk Çağlardan Günümüze Türkler, Kürtler, İranlılar**, İstanbul 1993.
- ERÖZ, Mehmet, **Doğu Anadolu'nun Türklüğü**, İstanbul 1975.
- GÖKALP, Ziya, **Kürt Aşireti Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, (nşr., Ş. Beysanoğlu), İstanbul 1992.
- Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi I**, (nşr., Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.
- Guy Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time Timur**, Cambridge 1905.
- GÜNALTAY, M. Ş., **Yakın şark III: Suriye ve Filistin**, Ankara 1987.
- HARTMANN, M., "Bohtan", **First Encyclopaedia of Islam (1913-1936) II**, (nşr., E. J. Brill), Leiden 1987, s.739-740.
- HEYD, W., **Yakındoğu Ticaret Târîhi**, (nşr., E. Z. Karal), Ankara 1975.
- HITTI, F. K., **History of Syria**, London 1957.
- HONIGMANN, E., **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (nşr., F. Işıltan), İstanbul 1970.
- İZADY, Mehrdad R., **Kürtler; Bir El Kitabı**, [nşr., Cemal Atıla], İstanbul 2010.
- İbnü'l-Belhî, **Fârsnâme**, (nşr., G. L. Strange-R. A. Nicholson), London 1921.
- İbnü'l-Esir, **el Kamil fi't-Tarih Tercümesi; İslam Tarihi II, III, VII-IX**, [nşr., M. Tulum], İstanbul 1985, 1986, 1987.
- İbn Havkal, **Kitab ı Mesalikve'l-Memalik**, (nşr., M. J. de Goeje), Leiden 1873.
- İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye; Büyük İslam Tarihi VII**, [nşr., M. Keskin], İstanbul 1994.
- İPLİKÇİOĞLU, B., **Eskiçağ Târihinin Ana Hatları**, İstanbul 1994.
- JARDINE, R. F., **Bahdınan Kurmanji**, Bağdat 1922.
- KAEGİ, W.E., **Bizans ve İlk İslâm Fetihleri**, (nşr. M. Özay), İstanbul 2000.
- KARATAY, Osman, "**Kürtler**", **Tarih ve Düşünce**, S.65 (Nisan 2006), s.29vd.
- KOÇRAMAN, Y. Kazım, "Abbasiler Döneminde Bizans Süğuru'nda Türklük Faaliyetleri", **Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi Araştırmaları V. İlmî Kongresi; Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı (Tebliğler)**, (Ankara 26-27 Mayıs 1995), Ankara 1995, s.12-18.
- LAMMENS, H., "**Suriye**", **İ.A.XI**, s.51-53.
- LAZAREV, M. S. vd., **Kürdistan Tarihi**, (nşr., İ. Kale), İstanbul 2001.
- LEVTCHEV, M. V., **Bizans**, (nşr., E. Berktaş), İstanbul 1979.
- LEWIS, Bernard, **Târihte Araplar**, (nşr., H. D.Yıldız), İstanbul 1979.
- LISSNER, I., **Uygurluk Târîhi**, (nşr., A. Moran), İstanbul 1973.
- LUSCHAN, Felix von, **The Early Inhabitant of Western Asia**, London 1911.
- LYNCH, H. F. B., **Armenia Travels and Studies II**, London 1901.
- Maçoudi, [al-Masudi], **Le Livre de L'Avertissement de la Revision, (Kitab at-Tanbihva'l-Ischraf)** [nşr., B. Carra da Vaux], Paris 1897.
- el-Makrizî, **Kitabü'l-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri'l Hitat ve'l-Âsâr II**, Kahire 1853.
- el-Mes'udi, **Mürücü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevâhir III**, (nşr., S. M.Elhhâm), Beyrut 1997.
- MILLINGEN, Frederick, **Wild Life Among the Koords**, London 1870.
- MINORSKY, Vladimir, **Kürtler**, (nşr., Koral Yayinevi), İstanbul 1992.
- MINORSKY, Vladimir, "Les Origines des Kurdes", **Actes du XX. e Congrès International des Orientalistes**, Louvain, 1940, s.143-152.
- Muhammed Emin Zeki Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, (nşr., S. Çevik), İstanbul 2013.
- NASSI, S., **Historie de Syrie; Depuis les Temps Anciens Jusqu'a nos yours**, 1924.
- NIKITIN, Bazil, **Kürtler; Sosyolojik ve Tarihi İnceleme I-II**, (nşr., H. Demirhan vd.), İstanbul 1991.
- NÖLDEKE, Th., "Karduund Kurden", **Beitrag zur Alten Geschichte und Geographie: Festschrift F. H. Kiepert**, Berlin 1898, s.73-81.

Kürt Aşiretlerinin Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'ya Yayılması [1]

- PISSON, G., "Races des hautes vallées du Tigre et de L'Euphrate", **La Revue Scientifique XLIX**, (29 Avril-4 May 1892), s.547-560.
- POLADYAN, Arşak, **VII-X. Yüzyıllarda Kürtler**, [nşr., M. Demir], Ankara.
- OSTROGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi** (nşr., F. Işıltan), Ankara 1981.
- el-Ömeri, **Mesalikü'l-Ebsar fi Memalikü'l-Emsar XXIII, XXVI**, Beyrut 1971.
- ÖZÜYILMAZ, Ömer, **Gurmanç ve Kürtlerin Kökeni**, İstanbul 2008.
- R. Sadık Tevfik, **Kurdish Tribes in the Middle Age**, Hewler/Erbil 2010.
- er-Ravendî, **Râhat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürûr I**, (nşr., A. Ateş), Ankara 1999.
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, **Cami'ü't-Tevarih; Selçuklu Devleti** (nşr., E. Göksu vd.), İstanbul 2010.
- RİŞVANOĞLU, Mahmut, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul 1978.
- SAMUR, S., **Suriye Vilâyetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908)**, Ankara 1989, (Basılmamış Doktora Tezi).
- SYKES, Mark, **The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire**, London 1915.
- Şeref Han, **Şerefname**, [nşr., M. E. Bozarslan], İstanbul 1975.
- ŞEŞEN, R., "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (İstanbul, 23-25 Haziran 1997)**, Ankara 1999, s.33-44.
- Torî, **Kürtlerin Din Kültürü Tarihi**, İstanbul 1998.
- TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1980.
- TÜRKAY, Cevdet, Oymak, Aşiret ve Cemaatlar, İstanbul 1979.**
- Ubeydullâh el-Bekrî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik I**, (nşr., A.P.V. Leeuwen-A. Ferre), Tunus 1992.
- Urfalı Mateos, **Vekâyinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (nşr., H.D. Andreasyan), Ankara 1987.
- WELLHAUSEN, J., **İslâm'ın En Eski Târihine Giriş**, (nşr. F.İşıltan), İstanbul 1960.
- XEMGİN, E., **Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zardüş Öğretisi**, İstanbul 1995.
- Yakut el-Hamevî, **Mucemü'l-Büldân III**, (nşr., F.A. Cundî), Beyrut 1990.
- ZONARAS, İonnas, **Tarihlerin Özeti**, (nşr., B. Umar), İstanbul 2008.
- ez-Zübeydi [Zebidî], **Tacü'l-'Arusmin Cevâhirü'l-Kamus II**, Kahire 1890.